

Büyük Selçukluların Bidayetinde Horasan'da Meşhur Bir Şahsiyet: Nîşâbûr Sâidîlerinin Atası Ebu'l-Alâ İmâdü'l-İslâm Sâid b. Muhammed el-Üstüvâî

A Famous Personality in Khurāsān at the Beginning of the Great Seljuks: Abu'l- 'Alā Imād al-Islām Şā'id b.

Muhammad al-Ustuwā'î, the Ancestor of the Şā'idīs of Nîshābūr

Sinan Tarıfci * Öz

Geniş bir bölge olan Horasan ve bu bölgenin başta gelen merkezlerinden olan Nîşâbûr, Abbâsî Halifeliği'nin zayıflamasını müteakip bir güç ve hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştur. Horasan bölgesi ve Nîşâbûr şehri, 10. ve 11. yüzyılların önemli devlet ve hanedanlarından olan Sâmânîler, Gazneliler, Karahanlılar ve Büyük Selçukluların hükmetmeye ve hükümlerlerini muhafaza etmeye çalıştığı bir coğrafya olmuştur. Bunlardan bilhassa Gazneliler ve Büyük Selçuklular, mezkûr coğrafyada kurdukları siyasî istikrarı, yerel unsurlarla geliştirdikleri kalıcı ve sağlam ilişkiler neticesinde desteklemişlerdir. Gazneliler ve Büyük Selçuklular, Horasan'da ve hususiyetle Nîşâbûr'da, büyük ve etkili ailelerin üyelerini yüksek ilmî, askerî, dinî ve idarî makamlara getirmişlerdir. Devlet hizmetinde istifade edilen bu sülaleler, Horasan bölgesinde ve Nîşâbûr şehrinde önemli roller oynamıştır. Bu ailelerin başta gelenlerinden biri de Sâidîler olmuştur. Nîşâbûr menşeli olan Sâidîler, 10. yüzyılın sonlarından 12. yüzyılın ortalarına kadar Horasan'da, Nîşâbûr'da ve belli başlı merkezlerde etkili olmuşlardır. Sâidî ailesinin atası Ebu'l-Alâ İmâdü'l-İslâm Sâid b. Muhammed b. Ahmed b. Ubeydullah el-Üstüvâî'dir. O, Sâmânîler devrinde yetmişmiş, Gaznelilerin en büyük hükümdarları zamanını ve Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşu arifesini idrak etmiştir. Ebu'l-Alâ Sâid, adı geçen üç devlet ve hanedan zamanında da yalnız Horasan bölgesi ve Nîşâbûr'un değil, halifelik merkezi ve muhtelif İslâm ülkelerinin siyasî, dinî, içtimâî ve kültürel hayatında derin izler bırakan meşhur bir şahsiyet olmuştur. Bu çalışmada, Büyük Selçukluların bidayetinde Ebu'l-Alâ Sâid'in hayat ve faaliyetleri konu edilecektir.

Anahtar Kelimeler:

Büyük Selçuklular, Gazneliler, Sâmânîler, Horasan, Nîşâbûr, Sâidîler, Ebu'l-Alâ Sâid.

Abstract

Khurāsān, a vast region, and Nîshābūr, one of the leading centers of this region, witnessed a struggle for power following the collapse of the Abbasid Caliphate. Khurāsān and Nîshābūr was a area where the Sāmānids, the Ghaznavids, the Karakhānids and the Great Seljuks in the 10th and 11th centuries, tried to rule and maintain their sovereignty. The Ghaznavids and the Great Seljuks supported the political stability they established in this area by developing solid relations with local elements. The Ghaznavids and the Great Seljuks appointed members of large families to important positions. These dynasties, which were utilized in government service, played an important role in Khurāsān and Nîshābūr. One of the foremost of these families was the Şā'idīs. Originating from Nîshābūr, the Şā'idīs were influential in Khurāsān, Nîshābūr and major centers from the end of the 10th century to the mid-

* Dr. Öğr. Üyesi, Giresun
Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
sinantar@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-9218-6193
Giresun / TÜRKİYE

* Asst. Prof., Giresun University
Faculty of Arts and Sciences
Department of
History
sinantar@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-9218-6193
Giresun / TÜRKİYE

Başvuru/Submitted: 29/01/2024

Kabul/Accepted: 25/05/2024

SELÇUK
ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI

12th century. The ancestor of the Şā'idī family was Abu'l-'Alā Imād al-Islām Şā'id b. Muḥammad al-Ustuwā'ī. He grew up in the period of Sāmānids and lived in the period of the greatest rulers of the Ghaznavīds and the eve of the establishment of the Great Seljuk State. Abu'l-'Alā Şā'id was a famous personality who left a deep mark on the political, religious, social and cultural life of not only Khurāsān and Nīshābūr, but also various Islamic countries during the three states mentioned. In this study, the life and activities of Abu'l-'Alā Şā'id at the beginning of the Great Seljuks are going to be examined.

Keywords:

Great Seljuks, Ghaznavīds, Sāmānids, Khurāsān, Nīshābūr, Şā'idīs, Abu'l-'Alā Şā'id.

Makale Bilgileri

- Atıf:** Tarıfci, S. (2025). Büyük Selçukluların Bidayetinde Horasan'da Meşhur Bir Şahsiyet: Nîşâbûr Sâidîlerinin Atası Ebu'l-Alâ İmâdü'l-İslâm Sâid b. Muhammed el-Üstüvâî. *Selçuk Türkiyat*, (65): 13-34.
Doi: 10.21563/sutad.1428013
- Etik Kurul Kararı:** Etik Kurul Kararından muaftır.
- Katılımcı Rızası:** Katılımı yok.
- Mali Destek:** Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
- Çıkar Çatışması:** Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
- Telif Hakları:** Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
- Değerlendirme:** İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
- Benzerlik Taraması:** Yapıldı – iThenticate.
- Etik Beyan:** sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
- Lisans:** Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

- Citation:** Tarıfci, S. (2025). Büyük Selçukluların Bidayetinde Horasan'da Meşhur Bir Şahsiyet: Nîşâbûr Sâidîlerinin Atası Ebu'l-Alâ İmâdü'l-İslâm Sâid b. Muhammed el-Üstüvâî. *Selçuk Türkiyat*, (65): 13-34.
Doi: 10.21563/sutad.1428013
- Ethics Committee Approval:** It is exempt from the Ethics Committee Approval.
- Informed Consent:** No participants.
- Financial Support:** The study received no financial support from any institution or project.
- Conflict of Interest:** No conflict of interest.
- Copyrights:** The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
- Assessment:** Two external referees / Double blind.
- Similarity Screening:** Checked – iThenticate.
- Ethical Statement:** selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
- License:** Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Nîşâbûr, Orta Çağ İran'ında Horasan bölgesinin Merv, Herat ve Belh'in de yer aldığı dört büyük şehrinin en önemlisi idi (Honigmann, [Bosworth], 1995, s. 62; Özgüdenli, 2007, s. 149). Abbâsî Halifeliği'nin dünyevî etkinlik alanının daralmaya başladığı 9. yüzyılın ortalarından itibaren Horasan bölgesinde de birtakım mahallî hanedanlar bağımsız hareket etmeye başlamışlardır. 10. ve 11. yüzyıllarda ise bölge Sâ mânîler, Gazneliler, Karahanlılar ve Büyük Selçukluların güç ve hâkimiyet mücadelesi sahası hâline gelmiştir. Öyle ki, Horasan bölgesi, bu arada Nîşâbûr şehri, 10. yüzyılın ilk yıllarında Sâ mânîlerin, aynı yüzyılın son yıllarında ise Gaznelilerin eline geçmiştir. 1038 yılı ilkbaharında Gazneliler ile Selçuklular arasında vuku bulan Serahs savaşından sonra Nîşâbûr, 1040 yılı ilkbaharında gerçekleşen Dandanakan savaşından sonra da Horasan bölgesi¹ Büyük Selçukluların hâkimiyeti altına girmiştir².

Bilhassa Gazneliler ve Büyük Selçuklular bir şehrin ve bölgenin içtimaî, iktisadî ve entelektüel yaşamında yerel unsurlardan yararlanarak, kendi hâkimiyetleri altında siyasî istikrarı takviye etmeye çalışmışlardır. Bu nedenle onların genel politikası, Ehl-i Sünnet karşıtı dinî hareketleri ve özellikle İsmâîlîleri bastırmak ve İslâm dünyası dâhilinde Ehl-i Sünnet'in mevkiini destekleyerek saltanatlarını pekiştirmek olmuştur. Horasan şehirlerinde, özellikle de Nîşâbûr'da bu politika, Ehl-i Sünnet'e bağlı olan büyük ve etkili ailelerin mensuplarını, yerel idarî görevlere atamak suretiyle tezahür etmiştir (Nouri, 1967, s. 256-257; Kecbâf, 1389/2010, s. 171-172)³. Bu durum, Büyük Selçuklular devri resmî vesikalarına dahi yansımıştır. Mesela bir tayin menşûrunda, "*Ölenlerin mirasçılara devrettiği hakkı koruma, babaların makamını oğullarına bırakma ve onları içten bir alâka ile yetiştirme, devlet geleneklerimizdendir.*" denilmektedir (Müntecbü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî, 1396/2017, s. 165). Böylece kadılık, reislik ve hatîblik başta olmak üzere muhtelif mahallî makamlara tayinde bir tevarüs temayülü husule gelmiştir⁴.

Sâ mânîler, Gazneliler ve Büyük Selçuklular devrinde Horasan'da başta Sâidî olmak üzere Muhtâcî, Simcûrî, Tebbânî, Sâbûnî, Mîkâlî, Kuşeyrî, Bistâmî, Beyhakî, Nâsîhî, Fundukî gibi sülalelerin üyeleri yüksek ilmî, askerî, dinî ve idarî mevkileriyle tanınmışlardır. Bu aileler Horasan'da önemli roller oynamış, derin izler bırakmıştır⁵.

¹ Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşu arifesinde ve hemen sonrasında Horasan bölgesinin muhtelif cephelerden (siyasî, idarî, dinî sosyal, ekonomik vs.) durumu hakkında mesela bkz. (Zahoder, 1955, s. 491-52; Bulliet, 1973, s. 71-91). İlk İslâm fütuhatından Sâ mânîler döneminin sonuna kadar Nîşâbûr'un bir panoraması için mesela bkz. (Pirlanta, 2013).

² Horasan'da Gazneliler ve Büyük Selçuklular arasındaki hâkimiyet mücadelesi için başlıca mesela bkz. (Köymen, 2000, s. 163 vd.; Turan, 2014, s. 94 vd.; Özgüdenli, 2015, s. 61 vd.; Piyadeoğlu, 2012, s. 33 vd.; Bosworth, 1968, s. 11 vd.) Ayrıca Sâ mânîlerin Horasan ve Nîşâbûr'daki hayat ve faaliyetleri hakkında mesela bkz. (Usta, 2021, s. 173-190).

³ Büyük Selçukluların mezhep siyaseti hakkında mesela bkz. (Ocak, 2022).

⁴ Öyle ki, yalnız *Atebetü'l-Ketebe*'deki atama menşûrlarına bakmak bile bu hususta yeteri kadar fikir vermektedir. Mesela mezkûr koleksiyonun kadılığa dair 2., 8. ve 27.; kadılık ve hatîbliğe dair 17.; reisliğe dair 5. ve 12.; valiliğe dair 4. ve müderrisliğe dair 9. vesikalarında, menşûr sahibinin köklü bir aileye mensubiyetinden ve atalarının makamının kendisine intikal etmesinden bahsedilmektedir.

⁵ Gazneliler ve Büyük Selçuklular devrinde, başka önemli merkezlerde de büyük aileler vardı. Mesela Fars eyaletinde İbn Ebû Bürde sülalesi ile Musul başta olmak üzere Suriye-Irak hattında Şehrizorî

Bunlardan Sâidî ailesi, 10. yüzyılın sonlarından itibaren Sâ mânîler, hususiyetle de Gazneliler ve Büyük Selçuklular döneminde Horasan bölgesinde, bu arada yine hususiyetle Nişâbûr'da ilim, idarecilik ve tedrisatla meşhur olan saygın ailelerden biri olmuştur. Ataları Ebu'l-Alâ İmâdü'l-İslâm Sâid b. Muhammed b. Ahmed b. Ubeydullah el-Üstüvâî'ye nispetle Sâidiyye, Sâidiyân, Sâidî ya da Âl-i Sâid olarak anılan ailede kadılık başta olmak üzere hatîblik, müftülük, müderrislik, imâmlik, mezhep reisliği gibi görevler, Ebu'l-Alâ Sâid'den sonra uzun yıllar onun oğulları ve ahfadı tarafından yerine getirilmiştir (Bahcivan, 2008, s. 581; Bulliet, 1972, s. 201-216; Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdü'l-Hay el-Leknevî, 1324/1904, s. 83). Sâidî ailesinin kökeni hakkında kaynaklarda bilgiye rastlanmamaktadır. Bununla birlikte, Gazneliler ve Büyük Selçuklular döneminde bürokrasinin sivil kanadını daha ziyade Fars unsurun işgal etmesinin yanında, ilmî/dinî mansıp sahipleri olarak ise daha ziyade Arap unsurun öne çıktığı göz önünde tutulursa, Arap asıllı olabileceği kuvvetle muhtemeldir⁶.

Müntecübü'd-Dîn Bedî el-Cüveynî tarafından derlenen ve Sultan Sencer devrine ait resmî vesikaları ihtiva eden *Atebetü'l-Ketebe* adlı münşeat mecmuasında yer alan bir kadı tayin menşûrunda, Sâidî ailesinin hasletleri ve kadılık mansıbı özelinde nesebin ve tevarüsün önemi sarahatle belirtilmiştir. Buna göre; Sâidiyân sülalesinin (*hânedân-i Sâidiyân*) övünülecek ve iyi davranışlar göstermekle öne çıktığı; bu sülalenin önde gelenlerinin dinî işlere yatkınlıkla meşhur oldukları ifade edilmiştir. Önceki meliklerin ve sultanların kendi dönemlerinde onlara yakınlık gösterip kutlu saydıkları, onları himaye ettikleri ve “devletimizin güneşi parladığı andan başlayarak bugüne kadar” bu hususta öncekilerin hareket ettiği gibi davranmaya gayret gösterilip bu sülaleye saygıda kusur edilmediği kaydedilmiştir. Menşûrun devamında, mezkûr aileden bir zatın bu işin sorumluluğunu üzerine almaktan imtina edip inzivaya çekildiği ve bu nedenle, babadan oğula miras olarak kalmış işin hak sahibi olduğu makamın (*menseb-i istihkâk-i amel-i mutevâris*) yine o “kutlu soydan (*neseb-i humâyûn*)” olan bir şahsın⁷ uhdesine bırakıldığı belirtilmiştir. Vesikanın diliyle o, kendi atalarının ve seleflerinin

sülalesi bunlardandır. Ayrıca yine bu dönemde, Bağdat merkezli olmak suretiyle, Abbâsîlerde de nüfuzlu aileler ortaya çıkmıştır. Bu aile mensupları vezirlik, kadı'l-kudatlık, kadılık ve başka idarî görevler icra etmişlerdir. Benî Cehîr, İbn Ebû's-Şevârib, Dâmgânî, Zeynebî, Mâkûlâ, Buhârî, Sekafî ve Ezdî aileleri Bağdat'ta kadılık görevini uhdelelerinde bulunduran ailelerdir. Bunlardan özellikle ilk üçü, Abbâsî Halifeliği devlet teşkilâtının muhtelif şubelerinde de mühim mevkiler işgal etmişlerdir. Öte yandan, Sâ mânîler devrinde de ülkenin muhtelif bölgelerinde nüfuzlu aileler işbaşında olmuştur. Mesela Ferîgûnî, Memûnî, Belamî, Ceyhânî ve Utbî ailelerine mensup olan kişiler arasından pek çok vezir, vali, ordu komutanı çıkmıştır.

⁶ Arap olsun ya da olmasın, bilhassa âlimlerin ad, ünvan, lakap, künye ve nisbelerinin daha ziyade Arapça olmaları, kaynaklarda hususî bir kayıt olmadıkça, onların kökenlerini tayini mümkün kılmamaktadır. Öte yandan, büyük şehirlerde daha Selçuklulardan önce idarî vazifelerle ya da servetin sağladığı imkânlarla güç ve nüfuz sahibi olan İranlı yahut Arap asıllı olup da İranlılaşmış mühim ailelerin oluştuğu vakıadır (Özgüdenli, 2009, s. 373). Ayrıca, mesela 12. yüzyıl ortalarında Horasan'ın başlıca şehirlerinden biri olan Sebzevâr şehrinde bulunan kırk bir aristokrat aile üzerine yapılan bir inceleme (Özgüdenli, 2009, s. 373); bu ailelerin yirmi dördünün Arap, on ikisinin İranî, birinin de Türk asıllı olduğunu göstermiştir.

⁷ Bu şahıs, “o meşhur ve kıymetli sülaleden olan (ez ân hânedân-i meşhûr sulâle-yi azîz est)” Kadı'l-Kudat İmâdü'd-Dîn Şeyhü'l-İslâm Ebu'l-Berekât Muhammed b. Ahmed b. Sâid'dir.

izinden gitmiş, onların nuruyla aydınlanmış ve yolunu bulmuştur. Her zaman “*bizim meclisimizde (meclis-i mâ)*” ilgi ve alaka görmüştür (Muntecebü’l-Dîn Bedî’ el-Cüveynî, 1396/2017, s. 105-106).

Selçukluların Sâmânî, Karahanlı ve Gazneli üçgeni arasında Mâverâünnehir, Hârezm ve nihayet Horasan’da varlık ve hâkimiyet mücadeleleri verdiği bir zamanda Ebu’l-Alâ İmâdü’l-İslâm Sâid b. Muhammed el-Üstüvâî hadiselerin gidişatına da uygun olarak farklı güç odaklarının iktidarı altında devlet ve toplum hayatında önemli roller oynamıştır. Bu çalışmada Sâmânîler, Gazneliler ve Büyük Selçuklular devirlerini idrak eden Nîşâbü’r Sâidîlerinin atası Ebu’l-Alâ İmâdü’l-İslâm Sâid b. Muhammed el-Üstüvâî’nin mezkûr üç hanedan zamanındaki hayat ve faaliyetleri, doğumundan ölümüne kadarki kronolojik serencamı dâhilinde mercek altına alınmıştır.

Sâmânîler Devrinde Ebu’l-Alâ Sâid

Sâidî ailesinin atası Ebu’l-Alâ İmâdü’l-İslâm Sâid b. Muhammed b. Ahmed b. Ubeydullah el-Üstüvâî, Selçuklu hanedanının atası Selçuk Bey’in maiyetiyle birlikte Cend şehrine gidip burada İslâmiyet’i kabulü zamanına yakın bir tarihte, Temmuz/Ağustos 954’te, Sâmânî hâkimiyeti altındaki Nîşâbü’r civarında Hoccân’a bağlı Üstüvâ kasabasında doğmuştur. İlk eğitimini babasından⁸ almıştır. Daha sonra ailesi Nîşâbü’r’a göç etmiştir. Nîşâbü’r’da anne tarafından dedesi Kadı Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Sehl’den fıkıh; nazım ve nesirde mahir bir Arap edîb ve şair, aynı zamanda bir ensâb ve Arap dili âlimi olan Ebû Bekir el-Hârezmî’den edebiyat okumuştur. Kadı Ebu’l-Heysem Utbe b. Hayseme’nin yanında bulunmuştur. İlimde ve özellikle fıkıhtaki silsilesi Ebû Hanîfe’ye kadar ulaşmaktadır (Abdü’l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, C. 2, s. 266; Ebu’l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, s. 129; Ebu’l-Hasenât Muhammed Abdü’l-Hay el-Leknevî, 1324/1904, s. 83; Ebû Sa’d Abdü’l-Kerîm b. Muhammed es-Sem’ânî, 1400/1980, s. 221; Bahcivan, 2012, s. 395-396). Bunlardan başka o, pek çok hocadan ders görmüştür. Nitekim Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed b. Ahmed b. İshâk en-Nîşâbü’rî el-Kerâbisî, Ebû’n-Nazar Şâfi b. Muhammed b. Yakûb b. İshâk el-İsferâyînî, Ebu’l-Hüseyn Muhammed b. el-Muzaffer b. Mûsâ b. Îsâ el-Bağdâdî el-Bezzâr el-Hâfız, Ebû Muhammed Şu’be b. Ebû Ahmed eş-Şuaybî, Ebû Bekir Muhammed b. el-Abbâs et-Taberî el-Hârezmî ve Ebû Amr İsmâil b. Nüceyd b. Ahmed es-Sülemî en-Nîşâbü’rî onun hocaları arasında zikredilmiştir (Bahcivan, 2000, s. 222-225). Öte yandan; Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Ziyâd es-Semzî en-Nîşâbü’rî, Ebû Sehl Beşer b. Ahmed b. Beşer el-İsferâyînî, Ebu’l-Hasan Ali b. Abdü’r-Rahman b. Abdullah el-Bekkâî el-Kûfî ve Ebû Amr Muhammed b. Ahmed b. Hamdân en-Nîşâbü’rî’den hadis dinlemiştir. Ayrıca çok hadis rivayet ettiği de nakledilmiştir. O, hâfızlar meclisi ihdas etmiş; imlâ meclisi akdetmiştir (Ebu’l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, s. 132; Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebi, 1417/1996, s. 508; Ebu’l-

⁸ Ebû Saîd Muhammed b. Ahmed b. Ubeydullah (ö. 954’ten sonra): Ebu’l-Alâ İmâdü’l-İslâm Sâid b. Muhammed el-Üstüvâî’nin babasıdır. Kaynaklarda oğlu vesilesiyle isminin geçmesi haricinde hakkında bilgi yoktur. Yalnız Beyhak’ta kadılık yapan âlim, tarihçi ve edîb Ali b. Zeyd el-Beyhakî’nin yazarı olduğu *Târîh-i Beyhak* adlı eserde, el-imâm el-edîb lakabıyla anılmıştır (bkz. Ali b. Zeyd el-Beyhakî, 1317/1938, s. 102). O, oğlu Ebu’l-Alâ Sâid’e ilk eğitimini vermiş ve ailesiyle Nîşâbü’r’a göç etmiştir.

Hasenât Muhammed Abdü'l-Hay el-Leknevî, 1324/1904, s. 83; Hatîb el-Bağdâdî, 1422/2001, s. 470; Ebû Sa'd Abdü'l-Kerîm b. Muhammed es-Sem'ânî, 1400/1980, s. 221; Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, 1424/2003, s. 503).

Ebu'l-Alâ Sâid'in yıldızının genç yaşta, daha Sâmânîler devrinde parlamaya başladığı ve ününün ülkesinin sınırlarını aşarak İslâm dünyasına yayıldığı anlaşılmaktadır. Şöyle ki, Ebu'l-Alâ Sâid, 985/986'da ilk kez hacetmek üzere çıktığı seyahati sırasında Bağdat'a geldiğinde hilafet makamı tarafından, kendisinin Nîşâbûr'da verdiği fetvalarından dolayı eleştiriye maruz kalmıştır. Nitekim Tûs'ta bulunan Hârûnû'r-Reşîd'in kabrinin üstüne sanduka konulmaması yönünde fetvalar vermişti. O, halifenin nezdine çağrılarak kendisinden bir müdafaa istendi. Ebu'l-Alâ Sâid, bu konuda özür dileyip, fetvaları kendisinin verdiğini kabul ettikten sonra, fetvasının şeriata ve maslahata uygun olduğunu, eğer sanduka konulsaydı, Şîilerin orayı istila ederek oradan onu kaldıracakları haberini aldığını, böylece fitnenin zuhur edeceğini, bundan dolayı da hükümdarların ihtiraslarının ortaya çıkacağını da eklemiştir. Onun bu ifadeleri halife katında makbul sayılmıştır (Ebu'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, s. 130). Ebu'l-Alâ Sâid, hac farızasını yerine getirdikten sonra Nîşâbûr'a dönmüştür. Ardından Emîr Ebû Nasr Ahmed b. Ali el-Mîkâlî ile birlikte Buhara'ya gitmiştir. Ebu'l-Alâ Sâid, burada bir gün kendisini gizleyerek İmâm Ebû Bekir Muhammed b. el-Fazl'ın dersine katılmıştır. Bu esnada bir mesele hususunda görüş bildirmiş ve imâm ile bir diyalog hâsıl olmuştur. Orada hazır bulunanlar da mana ve lafız olarak Ebu'l-Alâ Sâid'in sözlerini kabul etmişlerdir. Bunun üzerine imâm, "*Sen, Sâid b. Muhammed değil misin?*" diye sormuş; o da, "*Evet! Ben oyum!*" cevabını vermiştir. Müteakiben imâmın hâcibi derhâl onu imâmın sağına oturtmuştur. İlerleyen zamanlarda da İmâm Ebû Bekir Muhammed b. el-Fazl onun faziletinden dolayı çok defa Ebu'l-Alâ Sâid'i ziyaret etmiştir. Kaynağın ifadesiyle, "*Ceyhun'a onun gibisi gelmemiştir.*" Bu hadise, Ebu'l-Alâ Sâid'in Nîşâbûr kadılığına getirilmesinin yolunu açmıştır (Ebu'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, s. 130).

Ayrıca, Sâmânî hükümdarı II. Nûh b. Mansûr'un (976-997), kaynakta İbn Simcûr olarak anılan, muhtemelen Sâmânîler adına Horasan'da ordu komutanlığı görevini ifa eden Ebu'l-Hasan es-Simcûrî'ye bir mektup göndererek, Nîşâbûr'da Ebu'l-Alâ Sâid gibi bir şahsiyet olmasına rağmen, onun serencamını kendisine anlatmamasından dolayı taaccüp ettiğini bildirmiştir. Ebu'l-Hasan el-Fârisî (1384/2005, s. 130), bu gelişmelerden sonra Ebu'l-Alâ Sâid'in, 987/988 yılında, adı geçen Sâmânî hükümdarı tarafından Nîşâbûr kadılığına getirildiğini belirtmektedir. Bundan bir süre sonra, Sâmânî Devleti tarih sahnesinden çekilmiştir. Şöyle ki, II. Nûh b. Mansûr ülke içerisindeki asi komutanlarına karşı Gazneli hükümdarı Sebük Tegin'in yardımına başvurmuştur. Bunun üzerine Sebük Tegin, oğlu Mahmûd ile birlikte harekete geçerek Sâmânîler lehine büyük yararlılık göstermiştir. Sâmânî hükümdarı böylece isyanı bastırabilmiştir. II. Nûh b. Mansûr bunun ardından Gazneli Mahmûd'u Horasan ordu komutanlığına getirmiştir. Bununla birlikte, II. Nûh b. Mansûr'un vefatından sonra, onun yerine geçen oğlu II. Mansûr b. Nûh b. Mansûr'un birkaç yıl süren saltanatı (997-999) esnasında Sâmânîler ile Gazneliler arasındaki dostluk birden bozulmuştur. II. Nûh b. Mansûr'un diğer oğlu II. Abdülmelik b. Nûh b. Mansûr'un bir yıl kadar süren kısa

saltanatı (999) döneminde ise Sâ mânîler Horasan topraklarını Gazneliler, Buhara'yı da Karahanlılar karşısında kaybederek fiilen son bulmuşlardır. Son Sâ mânî meliki II. İsmâil b. Nûh el-Müntasır, Sâ mânîler Devleti'ni yeniden toparlamak için Mâverâünnehir'de Karahanlılarla, Horasan'da Gaznelilerle mücadele etmişse de çabaları neticesiz kalmış ve Sâ mânîler tarihe karışmıştır (1005). Böylece Horasan'da ve dolayısıyla Nîşâbûr'da kesin olarak Gazneliler hâkimiyeti başlamıştır.

Gazneliler Devrinde Ebu'l-Alâ Sâid

Gazneli Mahmûd, babası Sebük Tegin'in ölümünü müteakip, kardeşi İsmâil ile yaptığı taht mücadelesini kazanıp Gazneli tahtına çıkarak (998) Horasan'da egemenlik tesis ettikten sonra, diğer kardeşi Nasr'ı Horasan valiliğine getirmiştir (999). Nasr da erken bir devirde, Ebu'l-Alâ Sâid için Nîşâbûr'da, kendi adına nispetle Sâidiye Medresesi'ni kurmuştur (999/1000)⁹. Bu medrese, Sâidî ailesinden metfun olanların pek çoğunun da defnedileceği Sikketü'l-Kassârîn'de idi.

Ebu'l-Alâ Sâid'in asıl yükselişi Gazneliler zamanında gerçekleşmiştir. Bununla birlikte, onun Gazneliler devrindeki kariyeri, yükseliş öncesi bir düşüşle başlamıştı. Ebu'l-Hasan el-Fârisî, Ebu'l-Alâ Sâid biyografisinde, Sultan Mahmûd'un Horasan bölgesine, bu arada Nîşâbûr'a hâkim olduktan sonra onu kadılık görevinden azlettiğini ve yerine onun hocası Ebu'l-Heysem Utbe b. Hayseme'yi tayin ettiğini bildirmiştir (Ebu'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, s. 130)¹⁰. Yine Ebu'l-Hasan el-Fârisî ve dahi Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, Ebu'l-Heysem Utbe b. Hayseme biyografilerinde ise onun Hicri 392'den 405 senesine kadar (1001/1002-1014/1015) Nîşâbûr kadılığı görevinde bulunduğu, Cemâziyelâhir 406 (Kasım 1015) tarihinde de öldüğü bilgisini vermişlerdir (Ebu'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, s. 319; Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, C. 2, s. 511)¹¹. Kaynaklarda verilen bu tarihler doğruysa Ebu'l-Alâ Sâid, 987/988-1001/1002 yılları arasında 14/15 yıl Nîşâbûr kadılığı makamında kalmış; Gazneli Mahmûd'un Horasan'da iktidarını sağlamlaştırdığı vakitte böyle bir görev değişikliği vukua gelmiştir. Buna göre; Ebu'l-Alâ Sâid, Nîşâbûr'da Sâidiye Medresesi kurulup da kendisine tedris vazifesi tevdi edilmesine rağmen, birkaç yıl sonra kadılıktan azledilmiş olmaktadır. Bununla birlikte, Ebu'l-Alâ Sâid, ünvanıyla öylesine müsemma olmuştur ki, kadılık vazifesini sürdürsün ya da sürdürmesin, kaynaklarda ondan daima "*Kadı Sâid*" olarak bahsedilmiştir.

⁹ Richard W. Bulliet, Sâidiye Medresesi'nin önde gelen bir hukuk okulu olduğunun şüphe götürmediğini belirttikten sonra, bu medresenin daha sonra kurulacak olan Nizâmiye medreseleri için de bir örnek ve model olmasının oldukça muhtemel olduğunu öne sürmüştür. Dahası Bulliet, bu durumun Nizâmiye medreselerinin neden başka bir tür medrese yerine, esasen bir hukuk okulu olduğunu da açıklamaya yardımcı olabileceğini ifade etmiştir (Bulliet, 1972, s. 250-251).

¹⁰ Diğer kaynaklar, yalnız Nîşâbûr kadılığından azledildiğini ve yerine Ebu'l-Heysem Utbe b. Hayseme'nin geldiğini söylemekle iktifa etmişlerdir. Sultan Mahmûd'dan bahsetmemişlerdir. Mesela bkz. Hafîb el-Bağdâdî, 1422/2001, s. 477; Ebû Sa'd Abdü'l-Kerîm b. Muhammed es-Sem'ânî, 1400/1980, s. 221; Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, C. 2, s. 266.

¹¹ Ebu'l-Heysem Utbe b. Hayseme'nin, vefatına kadar kadılık makamında kalıp kalmadığı malum değildir. Eğer vefatından önce kadılık makamından ayrılmışsa, bu durum, onun vefat yılından en fazla bir yıl önce vuku bulması lazımdır.

Kadı Sâid'in böylece kadılıktan azledilip, aşağıda bahsedileceği üzere, herhâlde Kerrâmîlere karşı başlatılan takibatı müteakip yeniden bu vazifeye getirilmesine kadar geçen süredeki hayat ve faaliyetlerine dair kaynaklara birtakım bilgiler yansımıştır. Şöyle ki, Kadı Sâid, 1009/1010 senesinde, İsmâil-i Dîvânî adlı bir şahsiyetin matem meclisine iştirak etmiştir. Bu mecliste hâcib, şahne, reis, sâhib-i dîvân, imâm, emîr gibi üst düzey diğer bazı devlet görevlileri de hazır bulunmuştu. Ayrıca Kadı Sâid'in yerine kadı olarak atanan Ebu'l-Heysem Utbe b. Hayseme de katılım sağlamıştır (Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, 1383/2004, s. 341; 2019, s. 328).

Kadı Sâid'in kadılıktan azledildikten sonra, müftülük ve müderrislik vazifelerine devam ettiği anlaşılmaktadır. Öyle ki, bu sırada onun fetva hususundaki olgunluk derecesinden bahsedilmiştir. Nitekim Kadı Sâid, genç yaşta Nîşâbûr müftüsü olmuştu ve fetva konusunda herkes ona müracaat ederdi. İmâmlar, fakihler ve âlimler onun meclisinde hazır bulunurdu. Her gün iki yüz veya üç yüz mesele ona gelir, kadı da imâmın görüşünü alarak fetva verirdi. Öyle ki, onun fetvalarının etkili ve isabetli olduğundan dolayı onların bir derlemesinin yapıldığı beyan edilmiştir (Ebu'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, s. 130). Öte yandan Kadı Sâid, Nîşâbûr'daki Sâidiye Medresesi'nde öğrenci yetiştirmeye de devam etmiştir. Zaten o, hayatı boyunca, başta oğulları ve torunları olmak üzere çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Gazneli sultan Mahmûd'un iki oğluna, Mes'ûd ve Muhammed'e de hocalık yapmıştır. 1056 yılında Bağdat'ta İbn Mâkûlâ'dan boşalan kadı'l-kudatlık makamına tayin edilen Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmğânî, ilk tahsilini memleketi Dâmğân'da yaptıktan sonra Nîşâbûr'a gitmiştir. Burada kaldığı dört ay zarfında Kadı Sâid'den ders almıştır (Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, 1417/1996, s. 485, 486; Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, C. 3, s. 269; İbnü'l-Cevzî, 1412/1992, s. 249; Kallek, 1993, s. 453).

Yine Medâin ve Kerh kadılığı yapan Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali es-Saymerî onun öğrencisi olmuştur. Bunlardan başka Kadı Sâid'den ilim tahsil eden kimseler şöyle sıralanabilir: el-Hâfız en-Nâkid Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, Ebu'l-Muzaffer Muhammed b. Âdem b. Kemâl el-Herevî, Ebû Mansûr Amr b. Ahmed b. Muhammed b. Mûsâ b. Mansûr el-Cûrî, Ebû Bekir Muhammed b. Yahyâ b. İbrâhîm b. Muhammed b. Yahyâ el-Muzekkî, Ebû Abdü'r-Rahman Tâhir b. Muhammed b. Muhammed eş-Şehâmî el-Fakîh, Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah b. Ahmed b. Muhammed el-Hâfız, Ebû Bekir Muhammed b. Abdü'r-Rahman b. Ahmed en-Nîşâbûrî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed b. Hâmid el-Bîkendî, Ebû Saîd Mes'ûd b. Nâsır b. el-Hasan el-Ferâizî, el-Fakîh Ebû İbrâhîm İsmâil b. Ali b. Muhammed, Ebû Hâmid Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Abdûs, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali en-Nîşâbûrî, Ebu'l-Alâ Sâid b. Seyyâr b. Abdullah b. b. İbrâhîm, Abdü'l-Vehhâb b. Muhammed b. Ahmed b. Nasr en-Nesefî (Bahcivan, 2000, s. 225-230).

Kadı Sâid'in bu dönemdeki hayat ve faaliyetleri hususunda menkıbevî tarzda bir kaynaktan¹² da veriler elde etmek mümkündür. Meşhur Horasanlı mutasavvıf Şeyh Ebû Saîd Ebu'l-Hayr hakkında, onun torunlarından Muhammed b. Münevver tarafından yazılan *Esrârü't-Tevhîd fî Makâmâtî's-Şeyh Ebî Sa'id* adlı menâkıbnâmede

¹² Menâkıbnâmelerin tarihî bir kaynak olarak kullanılmasına dair tartışmalar ve Orta Çağ tarihi araştırmalarındaki ehemmiyeti hususunda mesela bkz. (Köprülü, 1943, s. 421-425).

Kadı Sâid, Nîşâbûr'daki dergâhında çok sayıda mürit toplayan şeyhe karşı muhalefet içerisinde olan bir kişi olarak gösterilmiştir. Anlatıldığına göre, Hanefîlerin ileri gelenlerinden olan kadı, görünüş itibarıyla şeyhe karşı değildi. Ama evliyanın kerametini kabul etmeyen ehl-i re'yin önderi olması dolayısıyla içinde bir muhalefet vardı. Kerrâmîyye önderi Ebû Bekir Muhammed b. İshâk b. Mahmeşâz (ö. 1020) da benzer şekilde şeyhe düşman olarak gösterilmiştir. Böylece Nîşâbûr'un nüfuz sahibi bu iki şahsiyetinin geniş taraftar kitleleriyle şeyhe ve sûfilere karşı sergiledikleri düşmanlıklar belirtilmiştir. Mezkûr eserde, Kadı Sâid'in içindeki şeyh karşıtlığı duygusunun silinip, şeyhten özür dilediği, hatta onun müridi olduğuna dair iki menkıbe nakledilmiştir. Bunlardan birincisine göre; Kerrâmîler ve Kadı Sâid yanlıları Şeyh Ebû Saîd Ebu'l-Hayr aleyhinde bulunmak suretiyle onu, rahatsızlık duydukları çeşitli tasavvufî âdetleri icra etmekle itham edip, bir dilekçeyle (*mahzar*) Sultan Mahmûd'a şikâyet etmişlerdir. Bunun üzerine Sultan Mahmûd, Nîşâbûr âlimlerinden bu iddiaları tahkik etmelerini, şer'î hükümler uyarınca bir neticeye varmalarını istemiştir. Bundan sonra menkıbede, Kadı Sâid ve Ebû Bekir Muhammed'in şeyhin idamı hazırlıklarına giriştikleri, ancak bir anekdotda uzun uzadıya nakledildiği üzere, şeyhin gösterdiği feraset ve kerametle muhaliflerini etkilediği, nihayetinde Kadı Sâid'in önce yakınları vasıtasıyla selam gönderip özür dilediği, ardından da bizzat şeyhin ayaklarına kapanıp ağlayarak tövbe ettiği aktarılmıştır (Muhammed İbn Münevver, 1313/1934, s. 54-58; 2003, s. 92-96)¹³.

Aynı kaynakta bahsi geçen bir başka menkıbede de benzer şekilde Kadı Sâid'in şeyhi yanıltıp ifsat etmek maksadıyla bir plan tasarladığı, ancak şeyhin yine ortaya koyduğu feraset ve kerametiyle bu tertibi boşa çıkardığı, neticede kadının şeyhten özür dileyerek onun müridi olduğu anlatılmıştır (Muhammed İbn Münevver, 1313/1934, 83; 2003, s. 120).

Kadı Sâid, öğrencileri okutmak üzere, Sâidiye Medresesi'ndeki yerini Kadı Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Amr ez-Ziyâdî'ye (ö. 1039) bırakarak kendisi ikinci ve son kez olmak üzere hacca gitmiştir (Ebu'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, s. 130, 169). Edîb, şair ve tarihçi Muhammed b. Abdü'l-Cebbâr el-Utbî, Kadı Sâid'in 1011/1012'de Hicaz'a vasıl olmayı niyet ettiğini, bu seyahat esnasında Bağdat'ta Abbâsî halifesi Kadir-Billâh'ı da ziyaret ettiğini, hilafet makamından ona son derece saygı gösterildiğini, Horasan'ın ve Gazneli ülkesinin muhtelif bölgelerinin siyasî meselelerini halifeyle görüştüğünü bildirmiştir. el-Utbî (1858, s. 474), Kadı Sâid'in halifelik merkezinden dönünce ona Sultan Mahmûd'a iletmesi için bir mektup verildiğini ve

¹³ Rivayet edildiğine göre, Şeyh Ebû Saîd Ebu'l-Hayr, bu buluşmada Kadı Sâid'e şu rubaiyi okumuş, bundan sonra kadı kin ve nefretten arınıp, şeyhe yakınlaşmıştır:

"Goftî ki menem mâh-i Nîşâbûr serâ,
Ey mâh-i Nîşâbûr Nîşâbûr terâ,
Ân to terâ û ân mâ nîz terâ,
Bâ mâ benîgûyî ki husûmet ze çerâ [Muhammed İbn Münevver, 1313/1934, 58]."
"Demışsin ki, Nîşâbûr beldesinin ayı benim,
Ey ay yüzlü! Nîşâbûr olsun sana feda.
Senin olan senin, bizim olan da olsun senin,
Desene bize; şu hâlde düşmanlık niye? (2003, s. 96)"

ülke meseleleri hususunda şifahî haberler gönderildiğini de eklemektedir¹⁴. Hatîb el-Bağdâdî (1422/2001, s. 470) ise onun hac vesilesiyle gerçekleştirdiği ve Bağdat'a da uğradığı bu seyahatini 1012/1013 yılına tarihlemiştir. Kadı Sâid'in Bağdat'tan dönüşünden sonra, Gazne'de gelişen hadiseler hakkında el-Utbî ayrıntılı bilgiler vermektedir. Buna göre; Kadı Sâid, hilafet makamından gelen mektubu ve haberleri Gazneli Devleti hükümdarı Mahmûd'a iletmek üzere sultanın huzuruna çıktığı vakit, Kerrâmiyye ekolünün¹⁵ lideri Ebû Bekir Muhammed b. İshâk b. Mahmeşâz da hazırun arasındaydı. Bu sırada, bir Hanefî lideri olarak Ebu'l-Alâ Sâid ile Ebû Bekir Muhammed arasında Kerrâmî doktrini üzerine bir tartışma gerçekleşmiştir. Tartışma esnasında Ebû Bekir Muhammed'in bidat, tecsim ve teşbih ile müteşabih haberler ve naslara yaklaşım yöntemleri hususundaki fikirleri ifşa olmuştur. Sultan Mahmûd onun ileri sürdüğü fikirlerden son derece rahatsızlık hissetmiştir. Bundan sonra sultan, Ebû Bekir Muhammed'den savunduğu düşüncelerin hakikatini sual etmiştir. Bunun üzerine o, her ne kadar böyle düşüncelerden uzak olduğunu belirtip, kendisine isnat edilenleri inkâr etmişse de sultanın huzurundan kovulmuştur. Bundan sonra Gazneli Mahmûd, nâiblere ve kadılara verdiği emirle, Kerrâmî mezhebinin önde gelenlerini tedris vazifesinden alıkoyup gözaltına almalarını; bununla birlikte onlar arasından bidati ve böyle yanlış fikirleri reddeden olursa, onları serbest bırakmalarını ve medresedeki müderrislik vazifelerine iade etmelerini buyurmuştur. Öte yandan, fikir ve inançlarında ısrar edenleri ise şehirden sürmelerini, kamusal haklarından mahrum bırakmalarını ve aile üyeleriyle birlikte hapsetmelerini emretmiştir. Böylece Kerrâmiyye mensuplarına karşı bir tenkil harekâtı başlatan Sultan Mahmûd, Kadı Sâid'i ise onun şanına yaraşır bir hil'atle onurlandırmıştır (Muhammed b. Abdü'l-Cebbâr el-Utbî, 1858, s. 474-475).

el-Utbî, Ebû Bekir Muhammed'in ilâhî zatın veya sıfatların yaratıklardan birine veya tamamına intikal edip onlarla birleşmesi ve Allah'ı yaratıklara veya yaratıkları Allah'a benzetme fikirleriyle ilgili suçlamaları üzerinden atabilmek için çeşitli hilelerle bir meclis teşkil edilmesini sağladığını bildirmektedir. Nitekim Sultan Mahmûd, dönemin ünlü Hanefî âlimi ve bu esnada Gazne'de kadı'l-kudatlık makamında olduğu anlaşılan Ebû Muhammed Abdullah b. Hüseyin en-Nâsîhî'nin¹⁶ (ö. 1055) riyasetinde

¹⁴ Sultan Mahmûd'un Kerrâmîlere karşı harekete geçmesinde ve onları takibata maruz bırakmasında, Abbâsî halifesinin etkisinin olabileceği öne sürülmüştür. Buna göre; Halife Kadir-Billâh, sultana, onların mezhebinin bozuk olduğunu bildirdikten sonra Kerrâmîlere karşı nihai neticeli bir mücadeleye girişilmiştir (bkz. Kök, 1998, s. 125). Eğer hakikat böyleyse, Kadı Sâid'in Bağdat'ı bu ziyaretinde görüşülen konular ve kendisine sultana ulaştırmak üzere bildirilen haberler ağırlıklı olarak Kerrâmî meselesiyle ilgili olmalıdır. Nitekim o, görüleceği üzere, Bağdat'a döner dönmez, Kerrâmîlere karşı harekât başlamıştır.

¹⁵ İtikadî bir mezhep olarak 9. yüzyıl sonlarından itibaren Mâverâünnehir ve Horasan'da büyük yankı uyandıran Kerrâmiyye hakkında mesela bkz. Malamud, 1994, s. 37-51; Bosworth, 1977, s. 5-14. Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşu arifesinde Horasan'da Kerrâmîlerin durumu hakkında ayrıca mesela bkz. (Kara, 2018, s. 317 vd.).

¹⁶ Ebu'l-Hasan el-Fârisî, memleketi Buhara'nın kadı'l-kudatlığını da yapan Ebû Muhammed Abdullah b. Hüseyin en-Nâsîhî'nin, Sultan Mahmûd zamanında birkaç yıl Gazne'de ülke kadı'l-kudatlığı (*kazâ-yi memleket*) makamını işgal ettiğini bildirmiştir. Yine Ebu'l-Hasan el-Fârisî'nin ülke meselelerinde onun görüşlerine müracaat edildiğini belirtmesi dikkate şayandır (Ebu'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, s. 167). el-Utbî de onu kadı'l-kudat ünvanıyla anmıştır. Ebû Muhammed Abdullah'ın Gazne kadı'l-kudatlığı

bir meclis tertip edilerek, Kerrâmiyye'nin mahiyetinin ortaya konulmasını emretmiştir. Adı geçen kadı'l-kudat, sultanın buyruğu uyarınca meselenin halli için Kadı Sâid'i ve Ebû Bekir Muhammed'i huzuruna davet etmiştir. el-Utbî'nin (1858, s. 476-477) ifadelerine göre, Ebû Bekir Muhammed, artık mevkiinin düştüğünü ve bunu geri kazanmanın beyhude olacağını, fazla inadin da rezalet getireceğini idrak ederek şöyle demiştir:

“Bu durum, bizim karşılıklı çekişme ve rekabetimizin bir sonucudur. O, bana Müşebbihe mensubiyetini nispet ediyor; ben de onun Mu'tezile sapkınlığına saplandığını ifade ediyorum. Böylece birbirimizi kin, nefret ve düşmanlıkla yaraladık. O, bu ithamından vazgeçsin, ben de bu suçun isnadından kurtulmuş olayım”¹⁷.

Bu nakillerin sahibi el-Utbî, Ebû Bekir Muhammed'in bu ifadelerinden sonra, mecliste hararetli tartışmaların çıktığını; orada hazır bulunanların bir kısmının Ebû Bekir Muhammed'i desteklediklerini, diğer taraftan bazılarının da onun aleyhinde sözlerde bulunduklarını beyan etmiştir. Hatta tartışmalar öyle bir hâl almıştı ki, “sultanın yüce haşmetinin korkusu olmasaydı kargaşa beraberinde kavgayı da getirecekti (Muhammed b. Abdü'l-Cebbâr el-Utbî, 1858, s. 477).”

Ancak Ebû Muhammed Abdullah'ın, ihdas edilen mecliste vuku bulan tartışmaları ve nihayetinde vardığı neticeleri sultana büyük bir vakurla, yumuşak bir lisanla bildirdiğinden söz edilmektedir. Bu sırada, Sebük Tegin'in diğer oğlu, yani Gazneli Mahmûd'un kardeşi olup, vaktiyle kendisi için Nîşâbûr'da Sâidiye Medresesi'ni kuran Nasr da Kadı Sâid hakkındaki olumlu kanaatini dile getirmiştir (Muhammed b. Abdü'l-Cebbâr el-Utbî, 1858, s. 477). el-Utbî (1858, s. 478), bu gelişmeler üzerine, Sultan Mahmûd'un Kadı Sâid'e teveccüh gösterdiğini ve onu vazifesine yeniden getirdiği nakletmektedir. Kadı Sâid'in geri döndüğü vazife, kadılık olmalıdır. Yine mezkûr müellifin bu konudaki son kayıtlarına göre, Gazneli sultan Mahmûd, Ebû Bekir Muhammed ve Kerrâmiye mensuplarının istenmeyen faaliyetlerine, bu fırkanın içyüzünün gün yüzüne çıktığı zamana dek, duyduğu saygıdan ve Allah rızası için tesis edilen yapının yıkılmasını istemediğinden dolayı sabredip göz yummuştur. Bundan sonra Kerrâmiye'nin Gaznelilerin takibatına maruz kaldığı ve Nîşâbûr'da peyderpey gücünü kaybettiği anlaşılmaktadır. Bu sırada Nîşâbûr valiliğine de geleceğin veziri, Hasenek lakabıyla maruf Ebû Ali Hasan b. Muhammed getirilmiştir (Muhammed b. Abdü'l-Cebbâr el-Utbî, 1858, s. 479). el-Utbî (1858, s. 478), ayrıca, vazifesine yeniden dönen Kadı Sâid'in bundan sonra geri kalan ömrünün tartışma ve kavgalarla harcanmayacak kadar değerli olduğuna kanaat getirerek hizmetten geri durmadığını; iki oğlunun, Ebu'l-Hasan İsmâil b. Sâid ve Ebû Saîd Muhammed b. Sâid'in de onun yardımcısı ve vekili olduğunu, bu sayede rahatlık ve saygınlık içinde hayatını idame ettirdiğini eklemektedir.

yaptığı dönem, bahsedilen bu dönem olmalıdır. Onun, Kadı Sâid'le birlikte, zamanın en önde gelen Hanefî âlimlerinden olduğu anlaşılmaktadır. Kadı Sâid'in en küçük oğlu olan Ebû Muhammed Ubeydullah (Abdullah) b. Sâid, Ebû Muhammed Abdullah'ın kızı ile evlenmiştir (Bulliet, 1972, s. 205).

¹⁷ Ayrıca bkz. (Ebu'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, s. 131).

Böylece, Nîşâbûr'da daha Sâmânîler devrinde 987/988 yılında geldiği kadılık makamından, Gazneliler devrinde Sultan Mahmûd tarafından 1001/1002 yılında alınan Kadı Sâid, aynı sultan tarafından galiba makamına iade edilmiş olmalıdır¹⁸. Tarihî veriler tahlil edildiğinde, bu gelişme en erken, vaktiyle Kadı Sâid'in yerine kadılığa atanan Ebu'l-Heysem Utbe b. Hayseme'nin mezkûr vazifeyi icra ettiği son yıl olarak bilinen 1014/1015'te¹⁹; en geç ise Ebû Bekir Muhammed b. İshâk b. Mahmeşâz'ın ölüm tarihi olan 1020'de vukua gelmiş olmalıdır. Bu sürecin başlamasına yol açan, Kadı Sâid'in Hicaz'ı ve bu arada Bağdat'ı ziyaretinin 1011/1012 veya 1012/1013'te gerçekleştiği düşünülürse, belirtilen tarih aralığındaki ilk yıllar, daha makul görülmektedir. Öte yandan, Ali b. Zeyd el-Beyhakî'nin *Târîh-i Beyhak* (1317/1938, s. 102) isimli eserinde, başka bir kaynakta yer almayan şöyle bir kayıt geçmektedir:

“Ebû Süleyman Funduk b. İmâm Eyyûb b. Hasan, Büst'ten Nîşâbûr'a geldi ve burada Sultan Mahmûd'un fermanı ve Vezir Ahmed b. el-Hasan el-Meymendî'nin inayetiyle kadılık ve müftülük görevine getirildi. Bir süre bu makamda asaleten bulundu. Daha sonra Kadı'l-Kudat Ebu'l-Alâ İmâdü'l-İslâm Sâid b. el-İmâm el-Edîb Ebû Saîd Muhammed b. Ahmed'in niyabetine getirildi. Bir süre sonra da görevinden istifa etti.”

Vezir el-Meymendî'nin (ö. 1032) vezaret makamını 1014-1024 tarihleri arasında işgal ettiği bilinmektedir. Şu hâlde, Ebu'l-Heysem Utbe b. Hayseme ve Kadı Sâid arasında, 1014/1015 senesinde Ebû Süleyman Funduk b. İmâm Eyyûb b. Hasan'ın kısa bir süre için Nîşâbûr kadılığına geçmesi lazım gelmektedir. Tabîî el-Utbî'nin, himayesine mazhar olduğu ve bu hadiseler hakkında hemen hemen tek kaynak durumunda olan *Târîh-i Yemînî* adlı eserini takdim ettiği Vezir el-Meymendî ile ilgili -eğer hakikatte böyleyse- bu ayrıntıya neden değinmediği akla gelmektedir. Anlaşılabacağı üzere, kaynaklara farklı şekillerde yansıyan bilgilere dayanarak bu hususta ancak bazı çıkarımlar yapılabilir; kesin bir hükme varmak, kaynakların

¹⁸ Seyyid Ali Âl-i Davud (1376/1997, s. 429) da herhangi bir tarih ya da bir hadisenin neticesi olarak göstermeyerek, Sultan Mahmûd'un saltanat zamanının başlarında kadılık görevinden ayrılan Kadı Sâid'in bir süre sonra tekrar kadılık makamına geldiğini ve ömrünün sonuna kadar bu görevi ifa ettiğini belirtmiştir *Târîh-i Beyhakî*'deki bir kaydı ve düşündürdüklerini burada belirtmek lazım gelmektedir. Şöyle ki, mezkûr kaynağa göre, 1031 yılı içerisinde Gazneli sultanı Mes'ûd'un Rey'den Nîşâbûr'a vasil olduğu vakit, “Kadı İmâm Ebu'l-Alâ'nın oğlu Kadı Ebu'l-Hasan” sultanı karşılamaya çıkmıştı. O, bu buluşmada sultandan, Rey ve çevresinin kadı'l-kudatlığını istemiş (*kâdî-yi kudâtî-yi Rey û ân nevâhî hâste*); sultan da bu vazifeyi kendisine tevdi etmiştir. Bundan sonra, Sultan Mes'ûd'un, yine bu sırada yanında bulunan Ebû Tâhir et-Tebbânî'ye şöyle söylediği ifade edilmiştir: “Biz seni Rey'e göndermek ve orada kadı'l-kudat olmanı istedik. Şimdi bu vazifeyi Ebu'l-Hasan'a verdik. Senin bizimle gelmen lazım gelmektedir. İşler istikrar bulduğu vakit Nesa ve Tûs kadı'l-kudatlığı senindir. Senin nâiblerin orada olurlar. Nîşâbûr kadılığını da buna ilave ederiz... Nîşâbûr senin kadılık merkezin olur; nâiblerin Tûs ve Nesa'da bulunurlar. Senin hakkında daha iyi görüşlerimiz olacaktır.” Bir süre önce Nîşâbûr kadılık makamına tekrar getirildiğini kabul ettiğimiz ve Kadı Sâid'in asıl yükselişinin başladığı böyle bir dönemde, Ebû Tâhir et-Tebbânî'ye Nîşâbûr kadılığı hususunda verilen söze dair *Târîh-i Beyhakî*'de geçen bu malumatın, farklı türlerden kaynakların sunduğu bilgilere istinaden yapılan ve yapılacak olan mantikî çıkarımlarla tezat teşkil ettiğini de not etmek gerekmektedir (bkz. Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, 1383/2004, s. 219-220; 2019, s. 194-195).

¹⁹ Ebu'l-Heysem Utbe b. Hayseme, hayatını kaybedene dek kadılık makamında idiyse, Kasım 1015.

şahısların hayat ve faaliyetleri ile tarihleri vazıh bir şekilde ve ittifaken tebarüz ettirmemelerinden dolayı, mümkün olamamaktadır.

Kadı Sâid'in Gazneliler Devleti'ndeki etkisi ve yetkisinin, öğrencisi olan Mes'ûd'un devletin başına geçmesiyle daha da arttığı anlaşılmaktadır. Onun, Sâ mânîler devrinde ve Gazneli Mahmûd'un saltanatı zamanında ilmî ve dinî makamları işgal etmek suretiyle, daha ziyade kazâ, tedris, fetva, hitabet ve riyasette mühim rol oynadığı; Sultan Mes'ûd döneminde ise bu faaliyetlerine devam etmekle birlikte, artık siyaset ve idare hayatında da aktif bir şekilde yer aldığı görülmektedir. Kadı Sâid'in her dönem hükümdarlar ve halk nezdinde muteber, saygıdeğer ve sözü dinlenen bir şahıs olduğu anlaşılmaktadır.

Kadı Sâid'in Gazneli Mes'ûd'un saltanatı, bu arada Selçukluların bidayetindeki hayat ve faaliyetleri hususunda *Târîh-i Beyhakî*'den mufassal malumat elde etmek mümkün olmaktadır. Gazneli Mes'ûd, babası Sultan Mahmûd'un ölümünü müteakip, Nîşâbûr'a gidip tahta geçmek için hazırlık yaptığı sırada, bir kabul merasimi tertip etmişti (*bâr dâd*). Bu merasimde sultanın huzuruna çıkanlar arasında kadılar, fakihler ve âlimler de bulunmaktaydı. Kadı Sâid de bunlardan birisi idi. Hatta Gazneliler devri tarihçisi ve devlet adamı Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî'nin (1383/2004, s. 69-70; 2019, s. 33) ifadelerine göre, Gazneli Mes'ûd, Kadı Sâid ile birlikte birtakım eşhasa yaptığı iltifatı kimseye yapmamıştır. Bununla birlikte, sultan hususiyetle, hocası da olan Kadı Sâid'e ilgi göstermiştir. Yine el-Beyhakî'den öğrenildiğine göre, bu merasimde Kadı Sâid söz alarak, sultanın adaletini övdükten sonra, bir haceti olduğunu belirtmiştir. Mes'ûd da kadının sözlerinde hayır olduğunu vurgulayarak, ona söz hakkı vermiştir. Bunun üzerine Kadı Sâid, himayelerinde yetiştirdiği Mîkâlîler hanedanının birtakım mensuplarının Vezir Hasenek'in zulmüne uğradıklarını, onun tarafından mallarının elinden alındıklarını, vakıflarının mahvedildiğini ifade etmiştir. Devamında Kadı Sâid, Mîkâlîlerin mal ve vakıflarının iade edilmesini istemiştir. Kadının bu isteği Mes'ûd tarafından derhâl yerine getirilmiştir (Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, 1383/2004, s. 70-71; 2019, s. 34-35). Bu hadise, Kadı Sâid'in Gazneli Mes'ûd nezdindeki önemi ve değerini, saygı gösterilen ve sözü dinlenen bir şahsiyet olduğunu göstermektedir.

Gazneli Mes'ûd, yine Nîşâbûr'da taht hazırlıkları yaptığı sırada, saltanatını tasdik etmek üzere Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh'ın elçisinin bu şehre doğru gelmekte olduğu haberini almıştı. Mes'ûd, derhâl halifeye layık bir karşılama merasimi yapılması emrini vermişti. Bu arada, Nîşâbûr ahalisi de Kadı Sâid'e müracaatta bulunarak halifenin elçisinin gelişi münasebetiyle şehirde şenlik yapmak istediklerini bildirdiler. Fakat şehir reisi, Sultan Mahmûd'un vefatından dolayı, böyle bir şenliğin münasip olmayacağını belirtmiştir. Bunun üzerine halk, sultanın vefatının üzerinden epey vakit geçtiğinden bahisle, tekrar kadiya müracaat ederek isteklerini yinelediler. Kadı Sâid ise halka hak vererek, bir şenlik yapılmasının tam vakti olduğunu bildirmiştir. Ertesi gün de halkın bu isteğini Mes'ûd'a arz etmek suretiyle gerekli müsaadeyi almıştır (Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, 1383/2004, s. 74-75; 2019, s. 37-38). Halifelik makamı tarafından da hâkimiyeti makbul görülen Gazneli Mes'ûd, Nîşâbûr'dan ayrılıp da sultan ilan edileceği Herat'a hareket edeceği gün (16 Eylül 1030), şehrin bir

kısım ileri gelenleriyle birlikte, Kadı Sâid ve oğullarına da hilatler verilmesini emretmiştir (Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, 1383/2004, s. 78; 2019, s. 41). Gazneli Mes'ûd, 11 Ekim 1030 tarihinde de Herat'ta sultan ilan edilmiştir.

Gazneli sultan Mes'ûd, 20 Haziran 1035 Cuma günü Nîşâbûr'da hutbenin okunmasını Ebû Osmân İsmâil es-Sâbûnî'ye havale etmişti. Bu zat, her türlü ilim ve hünerde zamanın yegânesi olarak nitelendiriliyordu. Hususiyle belagat ve fesahat meclislerinde bütün belîğ ve fasih şahsiyetler onun önünde boyun eğerdiler. Ebû Osmân, Cuma günü fevkalade bir hutbe okudu. Kadı Sâid, hutbenin böyle başkası tarafından okunulmasına çok canı sıkılmış ve “*Vazedilmiş kanunu (kânûn-i nihâde) değiştirmek hoş bir şey değildir.*” diye haber göndermiştir. Buna karşı kadıya, vaziyetin böyle icap ettiği ve bundan gücenmemesi tarzında bir cevap verilmiştir (Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, 1383/2004, s. 454-455; 2019, s. 449). Kadı Sâid aynı zamanda şehrin hatîbiydi. O, minbere çıkar, hutbe verirdi (Muhammed İbn Münevver, 1313/1934, s. 56; 2003, s. 94)²⁰.

Büyük Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu Arifesinde Ebu'l-Alâ Sâid

1038 yılında vuku bulan ve Selçukluların zaferiyle neticelenen Serahs savaşından on iki gün sonra İbrâhim Yinal, iki yüz kişiden ibaret olan emrindeki kuvvetlerle, Tuğrul Bey adına şehri teslim almak üzere Nîşâbûr önlerine gelmişti. Kendisinin öncü olduğunu belirttikten sonra şehir halkından, savaş ya da barış seçeneklerinden birini tercih etmelerini istedi. Eğer savaş yapmak isteniyorsa, şimdi geri döneceğini, Tuğrul ve Çağrı beylere durumun bu minval üzere olduğunu bildireceğini söyledi. Ancak savaşmayacaklarsa şehre girip hutbeyi Selçuklular adına çevireceğini ifade ederek, arkasından büyük bir ordunun gelmekte olduğunu da ekledi. Bunun üzerine şehirde büyük bir korku ve heyecan uyandı. Şehrin ileri gelenleri (*âyan*) Kadı Sâid'in evine gidip, “*Bizim önderimiz sensin! Bu mesaja ne cevap vermek lazım gelir?*” diye sordular. Kadı da onların fikir ve niyetinin ne olduğunu sordu. İleri gelenler ise şehrin müdafaa edilebilmesi için yeteri kadar muhkem, halkının da silah ehli olmadığından bahisle, Hâcib Subaşı'nın mükemmel bir orduya sahip olduğu hâlde bozguna uğradığı Selçuklular karşısında kendilerinin ehemmiyetsiz bir kuvvet teşkil ettiklerini beyan etmişlerdir. Kadı Sâid, ileri gelenlerin görüşünü isabetli bulmuştur. Nitekim o, halkın ordular karşısında tutunamayacağını söyledikten sonra;

“Sizin Emîr Mes'ûd gibi bir hükümdarınız vardır! Eğer bu vilayet onun için önemli ise ya birisini göndermeli, ya da bizzat müdahale etmelidir. Bugün büyük bir ateş yükselmiştir. Eli kanlı ve yağmacı bir kavim (gurûhî-yi dest be hûn û gâret şoste) kapıya dayanmıştır. Boyun eğmekten başka çare yoktur.” şeklinde cevap vermiştir.

Muvaffak İmâm-i sâhib-i hadîsân²¹ ve bütün ileri gelenler, “*Evet! Bundan başka yapılacak bir şey yok! Aksi takdirde şehir yağmaya uğrar. Sultan şimdi bizden uzaktadır. Bu*

²⁰ Kadı Sâid'in Sultan Mahmûd ve Sultan Mes'ûd dönemlerinde Nîşâbûr'un hatîbi de olduğu anlaşılmaktadır.

²¹ *Târîh-i Beyhakî*'de bu tabirle anılan, Kadı Sâid'le birlikte Nîşâbûr'da Selçuklu hâkimiyetinin kabulü hususunda görüş bildiren muhaddis Şâfiî âlimi Hibetullah Muvaffak-Lidînillâh en-Nîşâbûrî'nin (ö. 1048), Büyük Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk'ün hocası olduğu ileri sürülmektedir (bkz. Özeydin, 2007,

durum üzere hareket ettiğimizden dolayı özrümüzü kabul eder; bizi mazur görür.” dediler. Kadı Sâid, vaktiyle Karahanlı ordusunun Subaşı Tekin komutasında Belh üzerine yürüdüğü, şehir ahalisinin onlarla savaşa girdiği, neticede Subaşı Tekin’in galip gelerek ahaliyi kılıçtan geçirip mallarını yağmaladığını anlatmıştır. O, devamında, Sultan Mahmûd’un Hindistan’dan dönüp de Belh’e geldiğinde kendisinin yaptırdığı Bâzâr-i Âşikân’ın yakıldığını görünce, Belhlileri savaştıkları için azarlayıp, bir daha bu şekilde hareket etmemeleri hususundaki talimatını hatırlatarak, sultanın, böyle bir durumda yapılması gerekenin, karşıdaki kuvvetli padişaha haraç vermek suretiyle itaat edilmesi olduğunu belirttiğini söylemiştir. Bundan sonra Kadı Sâid, şimdi kendi durumlarının da bundan farksız olduğunu ifade etmiştir. Bunun üzerine herkes kadıya hak verdi. Akabinde İbrâhim Yınal’a, kendilerinin raiyyet olduklarını ve bir hükümdara muhtaç olduklarını bildirerek, itaate hazır oldukları haberini yolladılar. Bu arada, Selçukluların diğer beldelerdeki yağmalamak, kulak ve burun kesmek, öldürmek ve boyun vurmak gibi uygulamalarından dolayı halkın korku içerisinde olduğu; bu türden âdetlerin değiştirilmesi gerektiğine dair temennilerini de eklemişlerdir²².

Şehir halkından istediği cevabı alan İbrâhim Yınal, şehrin teslimiyetini Tuğrul Bey’e bildirip onu davet etmekle birlikte, kendisi de meraklı bir kalabalık tarafından karşılanmak suretiyle iki yüz, üç yüz kadar bir askerî kuvvetin başında Nîşâbûr’a girerek, Tuğrul Bey adına hutbe okutmuştur. Sâlâr-i Bûzgân Ebu’l-Kâsım ve İmâm Muvaffak liderliğinde şehrin ileri gelenleri gerekli hazırlığı yapıp İbrâhim Yınal’ı karşılamaya çıkmışlarsa da Kadı Sâid ve Alevîlerin nakîbi Seyyid Zeyd onlara katılmamıştı. Tuğrul Bey, İbrâhim Yınal’ın şehre girip Selçuklu hâkimiyetini tesis ettikten on gün sonra, 1038 yılı Haziran’ı içinde, üç bin süvari ile Nîşâbûr’a gelmiştir. Yine Sâlâr-i Bûzgân Ebu’l-Kâsım, İmâm Muvaffak, şehrin bütün ileri gelenleri ve halk, Tuğrul Bey’i karşılamaya çıktıkları hâlde, Kadı Sâid karşılamaya çıkmamıştır. Tuğrul Bey’in şehre girdiği günün gecesinde herkes Kadı Sâid’den bahsetmiştir. Nihayet Kadı Sâid, ertesi gün, torunları ve talebelerinin de bulunduğu muhteşem bir alayla ve Alevîlerin nakîbi Seyyid Zeyd de bütün seyyidlerle gelmiştir. Tuğrul Bey, sofanın (*suffe*) önündeki hükümdar tahtına oturmuştu. Tuğrul Bey, Kadı Sâid’i görünce ayağa

s. 194). Hibetullah Muvaffak’ın ölümünden sonra İbnü’l-Muvaffak diye bilinen oğlu Ebû Sehl Muhammed b. Muvaffak (ö. 1064) ilim ve itibarda babasının mevkiine ulaşmıştı. Nitekim o, mutasavvıf, kelâm, tefsir ve hadis âlimi Abdü’l-Kerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî’nin (ö. 1072) delalet ve tavassutuyla, genç yaşta Tuğrul Bey’in takdir ve ilgisine mazhar olmuştu. Bir rivayete göre, onun vezarete geleceği konuşuluyordu. Dolayısıyla Tuğrul Bey’in hâlihazırdaki veziri Amîdü’l-Mülk el-Kündürî, Ebû Sehl Muhammed’in varlığından rahatsız oluyordu. Bunun da etkisiyle, bir Mu’tezile taraftarı olan Vezir Amîdü’l-Mülk el-Kündürî’nin Tuğrul Bey’i tahrik ve teşviki sonucunda, Eş’arî ve Şâfiî ulemâsı aleyhine tahkir ve telin faaliyetleri başlamıştır. Bu cümleden olarak el-Kuşeyrî, el-Furâtî, İmâmü’l-Haremeyn el-Cüveynî ve bu arada Ebû Sehl Muhammed’e baskı uygulanmıştır (Mehmed Şerefettin, 1925, s. 101; Uludağ, 2002, s. 474). Görüldüğü üzere, Kadı Sâid ve onun neslinden gelenlerde olduğu gibi, Hibetullah Muvaffak ve oğlu da Büyük Selçuklu Devleti hâkimiyeti altında önemli mevkilere gelmiş, itibarını artırmıştır.

²² Mehmet Altay Köymen, İbrâhim Yınal ile Nîşâbûr ileri gelenleri arasında geçen müzakerelerin, Büyük Selçuklular zamanında, Türk-İranlı işbirliğinin nasıl başladığını göstermesi bakımından fevkalade önemli olduğunu belirtmiştir (bkz. Köymen, 2018, s. 90). Selçukluların Nîşâbûr’da hâkimiyet tesis etme teşebbüsü karşısında Gazneli idarecilerinin tavrı hususunda bkz. (Demirci & Saçar, 2019, s. 281-292).

kalktı. Kadı için tahtın önüne aşağıya bir minder (*bâliş*) koydular ve kadı onun üzerine oturdu. Bundan sonra kadı söz alarak, Tuğrul Bey'e şöyle hitap etmiştir:

"Hükümdarın ömrü uzun olsun! Bu taht, Sultan Mes'ûd'un tahtıdır. Gaippte böyle şeyler olabilmektedir. Bundan sonra neler zuhur edeceği bilinemez. Aklını başına al! Allah'tan kork! Adaletli ol! Zulme uğrayanların, çaresizlerin sözüne kulak ver! Askerlerinin zulmetmesine meydan verme! Zira zulüm uğursuzluk getirir. Ben buraya senin hakkını ödemeye geldim. Bir daha gelemem. Çünkü ilimle meşgulüm; bundan başka hiçbir işle uğraşmam. Eğer bu verdiğim nasihatleri dinlersen, sana kâfi gelecektir!" Tuğrul Bey ise kadıya cevabında, "Bundan sonra buraya gelmeniz için kadıya zahmet vermem! İcap ederse bir vasıta ile size müracaat ederim. Nasihatlerinizin hepsini kabul ettim; yerine getireceğim. Biz burada yabancıyız. Taziklerin âdetlerini bilmeyiz. Kadı bir vasıtayla nasihatlerini bizden esirgemesin!" şeklindeki ifadeler kullanmıştır.

Kadı Sâid de "*Pekâlâ!*" cevabını verdikten sonra, kendisiyle beraber gelen âyan ile birlikte geri dönüp gitmiştir. Bütün bu olup bitenlere dair kendisine intikal ettirilen istihbarat raporlarını okuduktan sonra sarsılan Gazneli sultanı Mes'ûd, Kadı Sâid ve İmâm Muvaffak'la birlikte, bütün ileri gelenlere mektuplar yazılarak, kendisinin beş bin süvari ve piyade ve üç yüz fil ile harekete geçip, Horasan'ı tamamen temizleme azminde olduğunun bildirilmesini buyurmuştur. Sultan Mes'ûd, onların herhangi bir ümitsizliğe kapılmamaları ve Selçuklulara gönül bağlamamalarını da ilave etmiştir (Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, 1383/2004, s. 518-521; 2019, s. 516-520)²³.

Dandanakan savaşı arifesinde, Gazneliler ile Selçuklular arasında Haziran 1039 tarihinde gerçekleşen bir savaşta Selçuklular bozguna uğramıştı. Bu olaydan birkaç ay sonra taraflar arasında geçici bir antlaşma yapıldı. Fakat bir süre sonra Gazneli Mes'ûd, kazandığı bu son başarının verdiği güven ve cesaretle, bir süre önce Tuğrul Bey'in hâkimiyetine geçen Nîşâbûr'u yeniden ele geçirmek üzere harekete geçmiştir²⁴. Mes'ûd şehre girmeden kadılar, âlimler, fakihler ve bu arada Kadı Sâid'in ismi zikredilmeyen oğulları sultanı karşılamaya çıkmışlardı. el-Beyhakî'nin dediğine göre Kadı Sâid, mecali olmadığından karşılamaya çıkamamıştı. Bunlar Sultan Mes'ûd'u, Kadı Sâid'in de memleketi olan Nîşâbûr civarındaki Hoccân'a bağlı Üstüvâ kasabasında karşıladılar. Bundan sonra Gazneli Mes'ûd, Ocak 1040 tarihinde Nîşâbûr'a girerek hâkimiyetini yeniden tesis etmiştir (Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, 1383/2004, s. 571; 2019, s. 573-574). Kadı Sâid, kışı burada geçiren Sultan Mes'ûd'u, bu süre zarfında bir kere görmüştür. Kadının iki oğlu ise daima sultanın hizmetinde olmuştur. Sultan Mes'ûd, Nîşâbûr'dan ayrılmaya niyetlenince, Kadı Sâid ona veda etmeye gelmiştir. Sultan, kadının iki oğluna hilatler bağışlamış; izzet ve ikramda

²³ Ayrıca bkz. Özgüdenli, 2015, s. 76-78. el-Beyhakî'nin, Nîşâbûr sâhib-i berîdi Ebu'l-Muzaffer el-Cumahî'nin istihbarat raporlarına dayanarak verdiği bu bilgiler, Selçukluların bidayetine ait, başka kaynaklarda yer almayan, son derece orijinal kayıtlardır. Nitekim müellif, Gazneli dîvân-i resâilinin üst düzey bir görevlisi idi ve devletin iç ve dış yazışmalarına oldukça vâkıftı. Hatta birçok resmî mektup onun kaleminden çıkmıştır. Dolayısıyla Kadı Sâid hakkında eserinde derç ettiği bilgilerin çoğu, resmî vesika suretlerine dayanmaktadır.

²⁴ Bkz. (Özgüdenli, 2015, s. 82-83).

bulunmuştur. Bundan sonra Gazneli Mes'ûd, Selçuklularla Dandanakan savaşında karşılaşmak üzere Nîşâbûr'dan Tûs taraflarına hareket etmiştir (Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, 1383/2004, s. 576; 2019, s. 578). Gaznelilerin 23 Mayıs 1040 tarihinde Dandanakan'da mağlubiyetinden sonra Nîşâbûr tekrar Selçukluların eline geçtiği gibi, Tuğrul Bey'in idare merkezi olmuştur. Kadı Sâid'in de Sultan Mes'ûd'u bu son görüşünden çok kısa bir süre sonra dünyaya gözlerini yumduğu anlaşılmaktadır.

Kaynaklar onun Hicri 431 (1039/1040) veya 432 (1040/1041) yılında hayatını kaybettiğini belirtmişlerdir. el-Beyhakî'nin nakillerinden, onun 1039 yılının ikinci yarısında sıhhatinin bozuk olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan, yukarıda bahsedildiği üzere, Nîşâbûr'da hâkimiyetini tekrar sağlayan Sultan Mes'ûd, kışı bu şehirde geçirdikten sonra, sefer hazırlıklarını tamamlayarak ilkbaharın gelmesiyle birlikte nihai bir netice için yeniden Selçuklular üzerine yürümüştür. Onun bu hareketi 14 Mart 1040 tarihinde vuku bulmuştur (Özgüdenli, 2015, s. 83). Kadı Sâid'in Sultan Mes'ûd'u uğurlamaya çıktığı, el-Beyhakî'nin nakillerinden bilinmektedir. Dolayısıyla onun, bu tarihten sonraki bir zamanda vefat ettiği anlaşılmaktadır. Buna göre; Kadı Sâid, 1040 yılı içerisinde, bu yılın ilk çeyreğinden sonraki ayların birinde, 86 yaşında dünyaya veda etmiştir. Ebu'l-Hasan el-Fârisî ve Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî gibi müellifler, Kadı Sâid'in 431 yılında, Hicri yılın son ayı olan Zilhicce'de (Ağustos/Eylül 1040) vefat ettiğini söylemiştir (Ebu'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, s. 132; Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, 1417/1996, s. 508). Vefatından sonra cenazesi meşhur Sikketü'l-Kassârîn'e defnedilmiştir (Ebu'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, s. 132). Kadı Sâid'in defninden sonra, mezkûr mahallin Sâidî ailesinin aile kabristanı hâline geldiği anlaşılmaktadır. Nitekim ilerleyen yıllarda sülalesinden vefat eden pek çok kişi de buraya defnedilmiştir²⁵.

Gazneliler devrinde Horasan'da üstün bir nüfuz sahibi olan ve Nîşâbûr'da kadılık, hatîblik, müftülük, imamlık (Muhammed İbn Münevver, 1313/1934, s. 56; 2003, s. 94) ve Hanefî mezhebi reisliği (Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, C. 2, s. 265; Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, 1417/1996, s. 508; İbnü'l-Esîr, 1987, s. 377; Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdü'l-Hay el-Leknevî, 1324/1904, s. 83)²⁶ yapan Ebu'l-Alâ Sâid, her ne kadar başlangıçta hakir görücü söz ve davranışlar sergilese de kısa sürede Selçukluların hâkimiyetine boyun eğmiş, halkı da herhangi bir direnişe girişmeden Selçuklu hâkimiyetini kabule teşvik etmiştir. O, Selçukluların zuhurunu idrak etmiş olmakla birlikte, Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşu aylarında hayatını kaybetmişti. Böylece Sâmânîler ve Gaznelilerden sonra, onun Büyük Selçuklu Devleti'ndeki kariyeri başlamadan sona ermiştir. Bununla birlikte, Kadı Sâid'in oğulları ve ahfadı, Büyük Selçuklular bünyesinde devletin yıkılışı zamanına değin mühim mevkilere gelmişler; üst düzey kadroları işgal etmişlerdir. Gazneliler zamanında Sâidîlerin idarî manada

²⁵ Mesela Kadı Sâid'in oğullarından Ebu'l-Hasan İsmâil b. Sâid (987-1051); torunlarından Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Sâid ez-Zeynebî en-Nîşâbûrî (1019-1089), Ebu'l-Feth Abdü'l-Melik b. Ubeydullah b. Sâid (ö. 1108), Ebu'l-Fazl Hüseyin b. Hasan b. İsmâil b. Sâid (ö. 1117) buraya defnedilmiştir. Bu misaller çoğaltılabilir.

²⁶ Seyyid Ali Âl-i Davud'a (1376/1997, s. 429) göre o, yirmi yıldan fazla bir süre Hanefî mezhebi reisliği görevini icra etmiştir.

nüfuz sahası, nadiren Nîşâbûr'u ve buranın çevresini aşmıştı. Selçukluların hâkimiyetiyle birlikte ise bilhassa kadılık makamı önemli şehirlerin çoğunda Sâidîlerin uhdesine geçmiştir²⁷.

Ebu'l-Alâ Sâid'in Bazı Kişisel Özellikleri

Kadı Sâid'in kişisel özellikleri hususunda da kaynaklarda birtakım kayıtlara rastlanabilmektedir. Şöyle ki, onun güzel bir yüze sahip olduğundan bahsedilmiştir. Bu sebeple ona "Nîşâbûr'un ayı (mâh-i Nîşâbûr)" lakabı verilmiştir (Muhammed İbn Münevver, 1313/1934, s. 58; 2003, s. 96). O, bir kaynağın ifadesiyle, çok güzel ibadet ederdi; namazı da huşu içinde kılardı; teheccüde devam ederdi. Salih olan insanlarla sohbet ederdi. Vera sahibi idi. Bundan dolayı Allah onu iftiralardan muhafaza ediyordu (Ebu'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, s. 131). Çağdaşı el-Utbî (1858, s. 474) de onun şehvet ve arzudan kaçınmasıyla ve dindarlığıyla tanındığını söylemektedir. Ebu'l-Hasan el-Fârisî, çok güvendiğini belirttiği kadının öğrencilerinden birisinin kendisine anlattıklarına istinaden, Kadı Sâid ile ilgili bir menkıbe aktarmıştır. Buna göre; Kadı Sâid kabirlerin yanından geçerken daima dua ederdi. Kadının ders verdiği bir gün yanına bir adam gelmiş ve şöyle demişti:

"Rüyamda kabir ehlini gördüm. Başlarını kabirlerinden çıkarmış bir şekilde hasret içinde bir aceleleri vardı. Bu manzara karşısında korktum. Onlara dedim ki, 'Acaba kıyamet mi koptu? Bu hâliniz nedir?' Onlar da, 'Hayır! Kadı Sâid'in yanımızdan geçmesini bekliyoruz. Kadı bizim yanımızdan geçerken bize dua ediyor.'"

Müellif, kendisine anlatılan bu rüyadan sonra Kadı Sâid'in kabirlerin yanında daha fazla, öyle ki bir saate yakın kalıp dua ettiğini ilave etmiştir (Ebu'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, s. 131). Hanefî mezhebine mensup âlim ve fakih bir zat olan Kadı Sâid'in, günümüze ulaşan *Kitâbü'l-İ'tikâd*²⁸ ve günümüze ulaşmayan *Muhtasar-i Sâidî* adlı eseri vardır (İbnü'l-Esîr, 1987, s. 377; Abdü'l-Kâdir el-Kureşî, 1413/1993, s. 265; Bahcivan, 2012, s. 396). Ayrıca o, şiir sanatında üstün bir yeteneği haizdi ve çok meşhur şiirleri vardı (Ebu'l-Hasan el-Fârisî, 1384/2005, s. 129; Muhammed b. Abdü'l-Cebbâr el-Utbî, 1858, s. 474). *Târîh-i Beyhakî*'de (1383/2004, s. 208; 2019, s. 182) el-Beyhakî, Kadı Sâid'in Gazneli sultan Mahmûd'un oğulları Mes'ûd ve Muhammed için yazdığını söylediği fıkha dair *Muhtasar-i Sâidî* adlı kitabından nakil yapmıştır. Öyle ki, bu eserden sadece el-Beyhakî nakilde bulunmuştur (Bahcivan, 2012, s. 396).

Sonuç

Geniş bir bölge olan Horasan ve bu bölgenin başta gelen şehri olan Nîşâbûr, asırlarca koruduğu ehemmiyetini, bu sahanın kendilerine önemli bir kaynak teşkil ettiği Sâmânîler, Gazneliler ve bilhassa Büyük Selçuklular devrinde de devam

²⁷ Mesela Kadı Sâid'in en büyük oğlu Ebu'l-Hasan İsmâil b. Sâid (987-1051) Rey, Tûs, Nesâ ve Nîşâbûr kadılığı; en küçük oğlu Ebû Muhammed Ubeydullah (Abdullah) b. Sâid (1018-1054) Hemedân kadılığı; torunlarından Ebû Sa'd Yahyâ b. Muhammed b. Sâid (1011-1068) Nîşâbûr ve Rey kadılığı yapmıştır. Yine başka bir torunu Ebu'l-Meâlî Es'ad b. Sâid b. Mansûr b. İsmâil b. Sâid (ö. 1133) Nîşâbûr'da kadılık, hatîblik, vâizlik ve müderrislik vazifesini icra etmiştir. Bu misaller çoğaltılabilir.

²⁸ Bkz. (Ebu'l-Alâ Sâid b. Muhammed el-Üstüvâî, 1426/2005. Ayrıca bkz. Bahcivan, 2000, s. 217-250; Birinci, 2022, s. 277-302).

ettirmiştir. Sāmânî, Gazneli ve Büyük Selçuklu ülkesinin muhtelif merkezlerinde olduğu gibi, Nîşâbûr başta olmak üzere Horasan bölgesinde de yerel mansıpları işgal etmek suretiyle siyasî, idarî, dinî, ilmî ve içtimâî hayatta müessir rol oynayan kuvvetli aileler hâsıl olmuştur. Bunlardan Sâidî ailesinin fertleri, ataları Ebu'l-Alâ İmâdü'l-İslâm Sâid b. Muhammed el-Üstüvâî'den başlamak üzere, Gazneliler ve Büyük Selçuklular devrinde, 10. yüzyılın sonlarından 12. yüzyılın ortalarına kadar Horasan'da, Nîşâbûr'da ve belli başlı merkezlerde kadılık, hatîblik, müftülük, müderrislik, imâmlik, mezhep reisliği gibi önemli dinî, ilmî ve idarî makamları ellerinde bulundurmışlardır. Selçukluların bidayetinde tekabül eden zamanlarda; Sāmânîler devrinde yetişen, Gaznelilerin en büyük hükümdarları zamanını ve Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşu arifesini idrak eden Ebu'l-Alâ Sâid, her üç hanedan zamanında da devlet ve toplum hayatında önemli bir etki ve yetkiye sahip olmuş, kadı ünvanıyla şöhrat bulmuştur. Onun nüfuz sahası yalnız memleketi Nîşâbûr ve Horasan bölgesine münhasır kalmamış, hilafet merkezi de dâhil, İslâm âlemi sathında genişlemiştir. Güç dengelerinin sıklıkla değiştiği bir dönemde, farklı iktidarların hâkim olduğu bir coğrafyada hayatını sürdüren Kadı Sâid, kariyerindeki düşüş ve yükselişler bir yana, her devirde gücünü ve itibarını muhafaza ederek nüfuzunu artırmıştır. Hükümdarlar nezdinde daima saygı duyulan, gerek dinî ve gerekse idarî veçhelerden olgunluğunu kabul ettirmiş bir şahsiyet olmuştur. Bunda egemenlik sahibi siyasî teşekküllerin dinî politikalarının da birinci dereceden rolü olduğu yadsınamaz. Kadı Sâid tarihin akışına uygun temayüller sergilemiş, aynı yönde bir karakter ortaya koymuştur. Kadı Sâid'den sonra onun oğulları ve torunları, Büyük Selçuklu Devleti tarih sahnesinden çekilene dek, Selçuklu ülkesinde devlet hizmeti görmüşlerdir. Büyük Selçuklu Devleti'nin sonunu getirecek olan Oğuz istilası ve isyanı sırasında Nîşâbûr'da Sâidî ailesinin âdeti kaleleri mesabesinde olan Sâidiye Medresesi ve Mescid Câmîü'l-Kadîm yıkılmıştır. Bundan sonra Sâidî ailesi bireyleri, kendilerine ait bazı mülklerin bulunduğu Beyhak başta olmak üzere, muhtemelen Rey ve Semerkand'a göç etmişlerdir. Horasan bölgesi ve Nîşâbûr şehri başta olmak üzere, bazı mühim merkezlerde büyük güç ve nüfuz sahibi olan bu meşhur kadı ailesi böylece sona ermiştir²⁹.

Extended Abstract

Khurāsān, a vast region, and Nîshābūr, one of the leading centers of this region, witnessed a struggle for power following the decline of the Abbasid Caliphate. Khurāsān and Nîshābūr was a area where the Sāmānids, the Ghaznavids, the Karakhānids and the Great Seljuks in the 10th and 11th centuries, tried to rule and maintain their sovereignty. Especially the Ghaznavids and the Great Seljuks supported the political stability they established in this area by developing solid relations with local elements. The Ghaznavids and the Great Seljuks appointed members of large and influential families to high military, religious and administrative positions in Khurāsān

²⁹ Orta Çağ İran'ında 14. yüzyıla kadar İsfahân başta olmak üzere, Herat gibi bazı şehirlerde siyasî, idarî, ilmî ve dinî hayatta rol oynamaya devam eden Sâidî nisbesiyle anılan başka meşhur kişiler de mevcuttur. Bunlar bulundukları şehirlerde birkaç nesil boyunca bir hanedan teşkil etmişlerdir. Bunların Nîşâbûr Sâidîleri ile arasında doğrudan bir bağlantı bulunup bulunmadığı meselesi, bu arada hayat ve faaliyetleri ayrı bir araştırmada konu edilecektir.

and especially in Nīshābūr. Thus, as can be seen from the copies of official documents from the Great Seljuks period, there was a tendency of heritage in appointments to various local authorities. These dynasties, which were utilized in government service, played an important role in Khurāsān and Nīshābūr.

One of the foremost of these families was the Şā'idīs. Originating from Nīshābūr, the Şā'idīs were influential in Khurāsān, Nīshābūr and major centers from the end of the 10th century to the mid-12th century. In a manshūr for the appointment of a kādī, the traits of the Şā'idī family, which was considered a "blessed lineage", and the importance of lineage and heredity in the kādī position were explicitly mentioned. It was stated that the Şā'idī family was distinguished by their praiseworthy and good behavior, and that the prominent members of this family were famous for their inclination towards religious affairs.

The ancestor of the Şā'idī family was Abu'l-'Alā Imād al-Islām Şā'id b. Muḥammad al-Ustuwā'ī. He grew up in the period of Sāmānids and lived in the period of the greatest rulers of the Ghaznavīds and the eve of the establishment of the Great Seljuk State. Abu'l-'Alā Şā'id was a famous personality who left a deep mark on the political, religious, social and cultural life of not only Khurāsān and Nīshābūr, but also various Islamic countries during the three states mentioned. Despite the falls and rises of his career, Kādī Şā'id maintained his power and reputation in every era and increased his influence. He was always respected by the rulers, and both in religious and administrative aspects, his achievements was recognized. It cannot be denied that the religious policies of the states played a primary role in this. At a time when the Seljuks were struggling for existence and dominance in Mā Warā' al-nahr, Khwārazm and Khurāsān among the Sāmānid, Karakhānid and Ghaznavīd triangle, Abu'l-'Alā Şā'id played important roles in state and social life under different governments in accordance with the course of events.

In this study, the life and activities of Abu'l-'Alā Imād al-Islām Şā'id b. Muḥammad al-Ustuwā'ī, the ancestor of the Şā'idīs of Nīshābūr, at the beginning of the Great Seljuks were examined chronologically from his birth to his death.

Kaynakça

- Abdül'l-Kâdir el-Kureşî. (1413/1993). *el-Cevâhirü'l-mudiyye fî tabakâtî'l-Hanefiyye* (A. Muhammed el-Hulv, nşr.) (C. 1, 2, 3). Hicr.
- Ali b. Zeyd el-Beyhakî. (1317/1938). *Târîh-i Beyhak* (A. Behmenyâr, nşr.). Tahran: Çâphâne-yi Kânûn.
- Bahcivan, S. (2000). el-Kâdı Ebu'l-Alâ Sâid b. Muhammed el-Üstüvâî ve'l-beytü's-Sâidî badeh ve Kitâbühü'l-İ'tikâd. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 10, 217-250.
- Bahcivan, S. (2008). Sâidî ailesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 35, s. 581-583). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bahcivan, S. (2012). Üstüvâî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 42, s. 395-396). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Birinci, Z. (2022). Sâid b. Muhammed el-Üstüvâî'ye göre Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşleri. *Trabzon İlahiyat Dergisi*, 9(2), 277-302.
- Bosworth, C. E. (1968). The political and dynastic history of the Iranian world (A. D. 1000-1217). J. A. Boyle (Ed.), *The Cambridge History of Iran, vol. V, The Saljuq and Mongol Periods* (pp. 1-202). Cambridge: Cambridge University Press.
- Bosworth, C. E. (1977). The rise of the Karrâmîyah in Khurasan. (C. E. Bosworth, ed.). *The Medieval History of Iran, Afghanistan, and Central Asia* (pp. 5-14). London.
- Bulliet, R. W. (1972). *The Patricians of Nishapur -A study in medieval Islamic social history-*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bulliet, R. W. (1973). The political-religious history of Nishapur in the eleventh century. (D. S. Richards, ed.). *Islamic Civilisation 950-1150* (s. 71-91). London.
- Demirci, M. & Saçar, S. (2019). Selçukluların Nişâbur'a girişi ve Gazneli bürokrasisinin tepkisi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 41, 281-292.
- Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî. (1417/1996). *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ'* (Ş. el-Arnaût, nşr.). (C. 17). Beyrut: Muessesetü'r-Risâle.
- Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî. (1424/2003). *Târîhü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* (B. A. Ma'rûf, nşr.). (C. 9). Beyrut: Dârü'l-Garbü'l-İslâmî.
- Ebû Sa'd Abdül'l-Kerîm b. Muhammed es-Sem'ânî. (1400/1980). *el-Ensâb* (A. el-Yemânî, nşr.) (C. 1). Kahire: Mektebetu İbn Teymiye.
- Ebu'l-Alâ Sâid b. Muhammed el-Üstüvâî. (1426/2005). *Kitâbü'l-İ'tikâd* (S. Bahcivan, nşr.). Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî. (1383/2004). *Târîh-i Beyhakî* (A. E. Feyyâz, nşr., M. C. Yâhakî, haz.). Meşhed: İntişârât-i Dânişgâh-i Firdevsî-yi Meşhed; (2019). *Târîh-i Beyhakî* (N. Lügal, çev., Hicabi Kırlangıç, haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ebu'l-Hasan el-Fârisî. (1384/2005). *el-Muhtasar min kitâbü's-siyâk li-târîh-i Nişâbûr* (M. K. el-Mahmûdî, nşr.). Tahran: Mîrâs-i Mektûb.
- Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdül'l-Hay el-Leknevî. (1324/1904). *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye* (M. B. en-Na'sânî, nşr.). Beyrut: Dârü'l-Ma'rife.
- Hatîb el-Bağdâdî (1422/2001). *Târîhu Bağdâd (Târîhu Medînetü's-Selâm ve ahabâru muhaddisihâ ve zikru kuttânihü'l-'ulemâ min gayri ehlihâ ve vâridihâ)* (B. A. Ma'rûf, nşr.). (C. 10). Beyrut: Dârü'l-Garbü'l-İslâmî.
- Honigmann, E. [Bosworth, C. E.]. (1995). Nîşâpûr. *EI²* (Vol. 8, pp. 62-64).
- İbnü'l-Cevzî. (1412/1992). *el-Muntazam fî târîhi'l-mulûk ve'l-umem* (M. A. Atâ & M. A. Atâ, nşr.). (C. 16). Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Esîr. (1987). *el-Kâmil fî't-tarih (İslâm tarihi)* (A. Özaydın, çev., M. Tulum, red.). (C. 9). İstanbul: Bahar Yayınları.

- Kallek, C. (1993). Dâmegânî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 8, s. 453-454). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kara, S. (2018). *Büyük Selçuklular ve mezhep kavgaları*. İstanbul: Endülüs Yayınları.
- Kecbâf, A. E. (1389/2010). *İsfahân der dovre-yi Selcûkiyân*. İsfahân: Sâzmân-i Ferhengî-yi Tefrîhî-yi Şehrdârî-yi İsfahân.
- Kök, B. (1998). Gazneli Mahmud'la Abbâsî halifesi el-Kâdir arasındaki ilişkiler. *EKEV Akademik Dergisi*, 1(2), 117-127.
- Köprülü, M. F. (1943). Anadolu Selçuklu tarihinin yerli kaynakları. *Belleten*, 7(27), 379-485.
- Köymen, M. A. (2000). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, C. 1, Kuruluş Devri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Köymen, M. A. (2018). Selçuklular Devrinde Türk-İranlı işbirliği. (S. Tarıfci & K. K. Kaya, yay. haz.). *Toplu Makaleler, C. 2, Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları* (s. 85-116). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Malamud, M. (1994). The politics of heresy in medieval Khurasan: The Karramiyya in Nishapur. *Iranian Studies*, vol. 27, No. 1/4, 37-51.
- Mehmed Şerefettin. (1925). Selçukîler devrinde mezâhib. *Türkiyat Mecmuası*, C. 1, 101-118.
- Muhammed b. Abdü'l-Cebbâr el-Utbî. (1858). *Târîh-i Yemînî (Kitab-ı Yamini)* (J. Reynolds, nşr.). London.
- Muhammed İbn Münevver. (1313/1934). *Esrârü't-tevhîd fî makâmâtî's-Şeyh Ebî Sa'îd* (A. Behmenyâr, nşr.). Tahran: Çâphâne-yi Ferdîn û Berâder; (2003). *Tevhidin Sırları* (S. Uludağ, çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Müntecübü'd-Dîn Bedî' el-Cüveynî. (1396/2017). *Atebetü'l-ketebe* (M. Sâdikî, nşr.). Tahran: Neşr-i Nigâh-i Muasir.
- Nouri, M. M. (1967). *The scholars of Nishapur (700-1225)*, C. 2, The University of Edinburgh.
- Ocak, A. (2022). *Selçukluların dinî siyaseti 1040-1092*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Özaydın, A. (2007). Nizâmülmülk. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 33, s. 194-196). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özgüdenli, O. G. (2007). Nîşâbûr. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 33, s. 149-151). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özgüdenli, O. G. (2009). Selçuklular -sosyoekonomik ve kültürel hayat. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 36, s. 373). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özgüdenli, O. G. (2015). *Selçuklular, C. 1, Büyük Selçuklu Devleti tarihi (1040-1157)*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Pırlanta, İ. (2013). *Orta Çağ'ın incisi Nîşâbûr*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları.
- Piyadeoğlu, C. (2012). *Güneş ülkesi Horasan -Büyük Selçuklular dönemi-*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Seyyid Ali Âl-i Davud (1376/1997). Âl-i Sâid. *Dânişnâme-yi Bozorg-i İslâmî* (C. 1, s. 429). Merkez-i Dâiretü'l-Maârif-i Bozorg-i İslâmî.
- Turan, O. (2014). *Selçuklular tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Uludağ, S. (2002). Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 26, s. 473-475). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Usta, A. (2021). *Türkler ve İslamiyet: İlk Müslüman Türk devleti Samaniler*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Zahoder, B. (1955). Selçuklu Devleti'nin kuruluşu sırasında Horasan (İ. Kaynak, çev.). *Belleten*, 19(76), 491-521.